

Marius Ivaškevičius

KETVIRTAS KARTAS, ARBA LIETUVIŠKOS METAMORFOZĖS

Trumpa Lietuvos istorija, rašyta Šveicarijos dienraščiui *Neue Zürcher Zeitung* 2002 metų Frankfurto knygų mugės proga

Pirmasis išnirimas

Lietuvai kartkartėmis išnyrant Europos žemėlapyje nuolat tenka prisistatyti: kas tokia, iš kur, kodėl anksčiau negirdėjom, kiek laiko ketina viešėti. Tokia ir šio mano rašinio misija.

Pirmasis toks išnirimas įvyko 1009 metais. Iš Europos atėjo krikščionių misionierius Brunonas Bonifacijus, pakrikštijo vietinės genties vadą, paskui neteko galvos. Lietuva jau dabar ruošiasi su trenksmu paminėti šio įvykio tūkstantmetį. Tiesa, džiūgausime ne dėl smurtinės misionieriaus mirties. Kvedlinburgo (miestelis Vokietijoje) metraštininkai, paminėdami vietą, kur žuvo Brunonas, pirmieji pasaulyje užrašė Lietuvos vardą. Tai ir atšvėsime.

Tad pirmą kartą pasauliui Lietuva prisistatė kriminalinėse Europos metraščių skiltyse (šių tradicijų tebesilaikome).

Paskui porai šimtmečių nugrimzdo į nežinią.

Vėl išniro tryliktajame amžiuje. Tuomet jau buvo atakuojama ne taikių, pavienių misionierių, o dviejų galingų vokiečių ordinų, likusių be darbo po kryžiaus žygių į Artimuosius Rytus. Patekdavome į pirmuosius metraščių puslapius kaip paskutinis pagonybės bastionas Europoje, atkakliai besipriešinantys įsileisti Kristų.

Lietuviai jiems skirtą smūgį gavo po to, kai buvo nušluotos nuo kelio kitos baltų gentys. Vienos jų po daugelio šimtmečių išniro Šiaurėje jau kaip latvių tauta. Galingesnį Kryžiuočių ordiną pietryčiuose kurį laiką stabdžiusiems prūsams vėliau nepavyko išnirti. Jie išnyko. Todėl prūsų literatūros autoriai į Frankfurto knygų mugę kviečiami šiomet nebuvo ir niekada nebebus.

Dinozauras

Kai abu ordinai tryliktajame amžiuje priartėjo prie Lietuvos ir pradėjo ją žnaibyti, ši jau buvo spėjusi tapti galinga, centralizuota valstybe. Tai buvo didžiausias visų laikų Lietuvos išnirimas Europos žemėlapyje. Į paviršių išplaukė archajiškas dinzauras, kovojantis šimtmečiais atsilikusiais ginklais ir taktika. Tačiau kiekvienas bandymas jį sutramdyti tik didino dinzaurų jėgą.

Pajutę, kad raumenys, kuriuos užsiaugino gindamiesi Vakaruose, praverčia boksuojantis Rytuose, lietuviai ėmė veržtis į susiskaldžiusias rusų žemes. Netrukus šis dinosauros pagal plotą tapo didžiausia Europos valstybe, įsibraudusia tarp Baltijos ir Juodosios jūrų.

Įsivaizduoju, kokią gėdą patyrė viduramžių Europos geografs, įsileidę į savo žemėlapius nekrikštą gigantą. Plisti į Vakarus šis monstras-Lietuva, žinoma, negrasino, tačiau akivaizdžiai stabdė ir Vakarų kultūros plėtimąsi į Rytus.

Bet dinosauros gyveno tarp žmonių, o ne Steveno Spielbergo fantazijų saloje, todėl ordinų atakos nuolat stiprėjo, apkrikštyti arba sunaikinti šią antropologijos iškaseną jau veržėsi visa Europa.

Vestuvės

Tada įvyko vestuvės. Lietuva vedė Lenkiją. 1387-ieji. Lietuvos valdovui buvo pasiūlyta vienintelės lenkų sosto paveldėtojos ranka. Ir jis ją paėmė. Ranką, paauglę karalaitę ir visą Lenkiją su jos karūna. Išplėtė valdžią per dvi valstybes, priėmė krikštą pats ir leido apkrikštyti Lietuvą. Bet politiniu požiūriu nuotaka (Lenkija) prarijo jaunikį (Lietuvą). Lietuva nuo šios vestuvių dienos pamažu vėl ėmė grimzti į nežinią.

Tiesa, dviem valstybėms susijungus, išaugusi bendra karinė jėga pirmaisiais metais dar davė vaisių. Lietuviai ir lenkai 1410 metais prie Griunvaldo sutriuškino Kryžiuočių ordino kariuomenę. Tai bene labiausiai šlovinamas mūšis Lietuvos istorijoje. Lietuviams kautynėse vadovavo jų vyriausiasis kunigaikštis Vytautas, už šį ir kitus nuopelnus jau dvidešimtojo amžiaus tarpukario Lietuvoje tapęs kultine asmenybe. Pats Griunvaldo pavadinimas lietuvių kovas Europoje lydi net ir šiomis dienomis. Tiesa, krepšinio aikštelėje. Dvidešimtojo amžiaus devintajame dešimtmetyje „Žalgiris“ (Griunvaldo vertimas į lietuvių kalbą) kovojo su stipriausiu Sovietų Sąjungos klubu, taip pat simboliu pavadinimu CSKA - centrinis armijos sporto klubas. Šios dvikovos tuometinėje okupuotoje Lietuvoje buvo priskiriamos būtent kovos, o ne žaidimo kategorijai. O centrinė jų figūra - vidurio puolėjas Arvydas Sabonis - šiuolaikinėje Lietuvoje užėmė Vytauto vietą.

Tačiau penkioliktajame amžiuje karo lauke nugalėję vokiečius lietuviai patyrė kultūrinį pralaimėjimą savo sąjungininkams lenkams. Lenkija ir Lietuva sukūrė bendrą valstybę, savotišką Čekoslovakiją ar Didžiąją Britaniją. Bet Lenkija čia užėmė Čekijos arba Anglijos vietą, o Lietuvai teko Velso vaidmuo.

Entuziastai

Adomą sugundė moteris, tada atėjo Dievas ir abu juos ištrenkė iš rojus. Lietuvį sugundė lenkų karalaitė, atėjo Dievas ir priėmė Lietuvą į krikščionybės rojų. Tačiau Lietuva tame rojuje nebuvo pajėgi

konkuruoti, trūko politinio, kultūrinio, religinio išprusimo. Šalis ne tik grimzdo į provincialumą, bet ir lenkėjo. Lenkų kalba lietuvių aukštuomenei ėmė reikšti vartus į aukštesnę kultūrą. Kas nekalbėjo lenkiškai - tas visai nekalbėjo.

Čia turbūt tiktų sakiny: taip bėgo šimtmečiai.

Europos žemėlapyje Lietuva vėl išniro dvidešimtajame amžiuje.

Žinoma, tie penki šimtai metų nebuvo visiškos tuštumos laikas, tačiau geras kino scenaristas dėl didelių ir esminių įvykių stokos praleistų šį periodą, uždėdamas titrą „po X metų“.

Po X metų, devynioliktojo amžiaus pabaigoje, Lietuvai tuo metu jau šimtmetį esant Rusijos imperijos sudėtyje, grupelė entuziastų ėmė žaisti lietuvius, versti lietuviškai kalbėti savo žmonas ir vaikus, užsienyje spausdinti lietuviškas knygas ir slapta gabenti jas į Lietuvą. Dabar tai vadinama tautinio atgimimo sąjūdžiu.

Entuziastai „atrado“ visiškai sulenkėjusią Lietuvos visuomenę - toks buvo tų penkių šimtmečių palikimas. Tačiau jie žaidė atkakliai, be atlygio, mirdami nuo džiovos ir skurdo, bet perduodami estafetę kitiems.

Jų atkaklumas dvidešimtojo amžiaus pradžioje jau buvo įgavęs visuotinį bruzdesį. Ir čia labai pagelbėjo Pirmasis pasaulinis karas bei Rusijos revoliucija. Europos suirutė, didžiųjų kaimynių susilpnėjimas leido sukurti valstybę. Lietuva išniro trečią kartą.

Pinčeris

1918-1940 metų Lietuva toli gražu nebepriminė ano pagoniško viduramžių dinosauro. Tai buvo vidutinė Europos valstybė, menka savo gabaritais ir ekonomika. Iš pradžių jai teko kariauti su banditaujančiomis Pirmojo pasaulinio ir Rusijos pilietinio karų atplaišomis. Paskui (1920 m.) prasidėjo karas su Lenkija. Pastaroji, taip pat atgavusi nepriklausomybę, nutarė jėga sugrąžinti Lietuvą į buvusią bendrą sąjungą. Nebebūdama dinosauras, Lietuva gynėsi kaip mažas įsiutęs pinčeris nuo dešimtkart didesnės kaimynės. Prarado sostinę, bet ne valstybę. Gyveno be Vilniaus, sumenkusi geografiškai, tačiau bandė stiprėti tautiškai. „Sustiprėjo“ iki tautinės diktatūros. 1926 metais įvyko karinis perversmas. Ultradešiniojos jėgos išvaikė demokratiškai išrinktą kairiųjų Parlamentą drauge su jų Prezidentu ir valdė iki pat valstybingumo praradimo 1940 metais.

Tai buvusi tautiškai perdėta, patriotinio patoso kupina Lietuva. Kita vertus, jaunai valstybei (o Lietuvai nuolat tenka pergyventi savotišką paauglystę, taip ir nesulaukiant brandos) galbūt reikia kartoti savo vardą, kol jis ims ką nors reikšti. Tačiau net tai nepateisina to kelio, kuriuo, atsisakydama demokratijos, pasuko tarpukario Lietuva. Iš nelaisvės Rusijos imperijoje, kurioje žodis „lietuvius“ buvo

išbraukiamas, žmonės pateko į savotišką tautinę nelaisvę - kitą kraštutinumą. Tačiau kraštutinumais tuo metu gyveno visas pasaulis: Vokietijoje kilo Hitleris, Italijoje - Mussolini, Rusijoje stiprėjo Stalino bolševizmas. Artėjo nauja katastrofa, kurioje pinčieriams nebuvo lemta išlikti.

1940 metais ir šios, „trečiosios“, Lietuvos nebeliko. Trečiajam reichui ir Stalinui besidalijant Europą, ji tapo Sovietų Sąjungos dalimi.

Geriau kvepiantys okupantai

Penktasis dešimtmetis - tai didžiausio heroizmo ir kartu baisiausių niekšybių metas Lietuvos istorijoje. Dar 1941 metais tūkstančiai lietuvių iškeliavo į Sibirą. Šis maršrutas per keletą pastarųjų šimtmečių lietuviams jau tapęs įprastas ir gerai pažįstamas. Tais pačiais metais Antrasis pasaulinis karas pagaliau pasiekė ir Lietuvą. Žodį „pagaliau“ pavartočiau neatsitiktinai, nes daugelis lietuvių išties laukė vermachto uniformų. Didesni utopistai vylėsi, kad nacių valdžia leis atkurti nepriklausomą valstybę. Kiti paprasčiausiai tikėjosi švelnesnės okupacijos, mažesnės skriaudos ir geriau kvepiančių okupantų.

Šie lūkesčiai išsipildė. Į gestapo rūsius patekdavo mažiau lietuvių, nei jų buvo patekę į NKVD kameras. Mažiau nei į Sibirą jų taip pat išvažiavo ir į koncentracijos stovyklas.

Nepateisinama lietuvių laikysenoje Hitlerio okupacijos metais buvo tik viena - elgesys su žydais. Žudant žydus tapome vienais uoliausių nacių pagalbininkų Europoje.

Nacių atėjimą lietuviai sutiko palankiau nei kitos tautos, kurioms tai tapo valstybingumo praradimu. Vokiečiai įžengė į šį kraštą kaip didelis kontrastas prieš tai čia buvusiems rusams. Kaip civilizacijos gūsis po barbarų apsiausties. Palankiai sutikę naujuosius valdovus lietuviai priėmė ir jų moralę. O ši skelbė, kad žydui ne vieta tarp žmonių. Beliko išsidalyti šautuvus ir skaičiuotės principu atsirinkti: kas – „žydą“, o kas – „žmogus“.

Lietuvoje žuvo apie du šimtus tūkstančių žydų, visoje Europoje - apie šešis milijonus. Nenusimetant savo kaltės, reikėtų užduoti ir kitą klausimą - koks pamišimas tuo metu valdė visą Senąją žemyną? Pamišimas, kurio išimtimi lietuviai netapo.

Laukiantys Trečiojo pasaulinio

1944 metais Lietuva vėl tapo Sovietų Sąjungos dalimi. Sugrįžo NKVD rūsiai ir ešelonai į Sibirą. Tik prisidėjo viena naujovė: partizanai. Šitai lietuviai jau linkę įrašyti į savo istorijos heroizmo skyrelį. Lietuvoje partizaninis karas vyko ilgiausiai (daugiau nei dešimtmetį) ir aršiausiai, palyginti su kitais Sovietų Sąjungos pakraščiais.

Dar ir dabar neretai užduodamas klausimas: kas buvo tie partizanai - kovotojai už tautos laisvę ar suirutės pagimdyti miškų plėšikai?

Pasitaikydavo plėšikavimų, nemotyvuotų mirties nuosprendžių vietos gyventojams. Tačiau tai buvo pavieniai atvejai. Nė vienas karas to neišvengė. Iš tiesų Lietuvoje subrendo dar viena idealistų karta, pasiryžusi „mirt už Tėvynę“.

Tokios kartos čia subręsta maždaug kas trisdešimt metų.

1794, 1831, 1863 - tai datos, kada vyko ginkluoti lietuvių ir lenkų sukilimai prieš carinės Rusijos imperiją. Apie 1890 - savo veiklą plėtė entuziastai, žaidžiantys lietuvius. 1920 - mažasis pinčeris Lietuva karo lauke kandžiojosi su Lenkija. 1950 - Lietuvos miškai buvo didžiausias galvos skausmas Stalino vadovybei.

Partizanai puldinėjo sovietinius štabus, trukdė kurtis kolūkiams ir rengė pasalas sovietų vidaus kariuomenei. Jie buvo idealistai, kurie tikėjo, kad jėgų pasiskirstymas pasaulyje dar nėra galutinis, kad netrukus prasidės jau vieningos Vakarų civilizacijos žygis prieš SSRS. Pirmasis pasaulinis karas lietuviams suteikė nepriklausomybę, Antrasis - ją atėmė. Trečiasis, sūpuoklių principu, turėjo vėl ją grąžinti. Jie laukė karo, kuris pakeistų jų likimus.

Būtų kvaila aiškinti, kodėl nesulaukė. Vakarų pasaulis tuo metu laižėsi Antrojo pasaulinio karo žaizdas. Jie gi viso labo stengėsi išlaikyti kraujuojančią žaizdą Rytų pasaulyje. Ar dėl to turėjo kilti dar vienas pasaulinis karas?

Lietuva vis dėlto priėmė SSRS pilietybę. Nuėjo „šlovingu“ socializmo keliu. Kūrė šviesią ateitį ne per plauką tuo netikėdama. Bet kurti sekėsi kiek geriau negu daugeliui kitų. Galbūt tai lėmė geografija: buvome Sovietų Sąjungos Vakarai, o Vakarai net ir pragare tikriausiai arčiau skaistyklos.

Antroji auka

Ketvirtasis išnirimas įvyko 1990 metais. Jei tęsčiau tą palyginimų su dinozaurais ir pinčeriais žaidimą, čia Lietuvai labiausiai tiktų encefalitinės erkės, nuvariusios į kapus milžiną, epitetas. Mes sugriovėme Sovietų Sąjungą. Dar kartą išnirome kaip naikintojai. Misionierius Brunonas ir misionierė SSRS - tai dvi mūsų aukos.

Sovietų Rusija buvo pagaminusi dvigubą apsaugos šydą. Norint prie jos prisikasti reikėjo po vieną lukštenti šiuos apsauginius lukštus.

Rytų blokas, dabar vadinamas Vidurio Europa, sugriuvo be mūsų įsikišimo. Tačiau vidinį Sovietų Sąjungos subyrėjimą sukėlė būtent Lietuva, devintajame dešimtmetyje vėl tapusi labiausiai prieš komunistinę imperiją maištaujančia respublika. Pasitraukus į nebūtį partizanams, po trisdešimties ir trupučio metų išaugo nauja idealistų karta.

Subbrandinta minia

1990 metais man buvo septyniolika. Jaučiausi kaip senas sąmokslininkas, su dar trimis milijonais žmonių išėjęs iš pogrindžio. Tai nebuvo minios jausmas. O jei ir taip - tai kokybiškos, subbrandintos minios. Paprasta minia mąsto (arba, tikriau, nemąsto) tik būdama minia. Išsiskirsčiusi po namus suvokią, ką pridarė. 1990 metais žmonės suėjo į krūvą vedami bendros minties, kurią slapta daugelį metų brandino.

Žinoma, be Gorbačiovo pradėtų Sovietų Sąjungos „atšildymo“ darbų mums vargu ar kas būtų pavykę. Tačiau net ir jis nesiekė atšilimo, per kurį nuo ledyno atskiltų didelės lytys.

Nors iki 1990 metų vyko ilgas paruošiamasis darbas, nepriklausomybė buvo paskelbta tarytum be didesnių kliūčių. Tai padarė naujai išrinktas Lietuvos Parlamentas. Laukėme viso pasaulio džiugavimo. Bet niekas lietuvių neišgirdo, jei išgirdo, tai nenužiuogo, jei net ir nužiuogo, tai nedrįso garsiai pasveikinti. Laisvas pasaulis, į kurį Lietuva taip veržėsi, tylėjo kaip uola.

Dabar ir mes išėjome šį politikos pradžiamokslį. Rūpinamės savo ekonomika ir žinome, kad dėl gerų santykių su stiprėjančia Kinija pravartu kartą kitą išvaikyti mitinguojančius už Tibeto laisvę. Išmokome daryti kompromisus, tuomet nemokėjome, stovėjome kaip vaikai gatvėje prie Europos durų, pabėgę iš internato, bet nelaukiami namie.

Televizijos bokšto metamorfozės

Pirmoji šią žinią sutiko senoji internato auklėtoja - Maskva. Nesiryžo iš karto tramdyti jėga, ėmėsi ekonominio spaudimo. Lietuvai buvo paskelbta kuro blokada. Turėjome apsispręsti: arba vaikštome laisvi, bet pėsti, arba važiuojame, bet tuomet tik Rytų kryptimi. 1990 metų vasarą didžiosios Lietuvos magistralės ir mažieji keliai buvo visiškai ištuštėję. Žmonės keliavo tik būtiniausiu reikalu. Ruošėmės persėsti į vežimus. Būtume tikriausiai išradę ir skraidančius kilimus bei važiuojančias krosnis (turėjome talentingų fizikų), kad tik netektų grįžti į SSRS.

Tačiau 1991 metų pradžioje vietoj vežimų ir judančių krosnių į Vilniaus gatves išvažiavo sovietų tankai. Tarp daugelio kitų strategiškai svarbių Vilniaus objektų buvo užpultas ir televizijos bokštas. Prie jo susirinkusią minią sovietų kariuomenė apšaudė ir mindė tankų vikšrais. Žuvo trylika žmonių. Bet tai smarkiai sudrebino politinius SSRS pamatus ir jos gerėjantį įvaizdį Vakaruose. Smurtą prie televizijos bokšto rodė didžiausios pasaulio televizijos stotys. Jis tapo bene aukščiausiu pasaulyje laisvės simboliu. Maskva neįvertino ketvirtosios valdžios – žurnalistų - solidarumo, kurie itin jautriai reaguoja į savo ir kolegų teisių suvaržymus. O čia juk buvo jėga užimta visos šalies televizija, kurią gynė šimtai žmonių ir žuvo begindami.

Dabar Vilniaus televizijos bokštas kasmet prieš Naujuosius metus pasipuošia girliandomis. Šitaip jis mėgina tapti aukščiausia pasaulyje Kalėdų egle, nes kaip aukščiausios laisvės statulos į Guinnesso knygą jo neįrašė.

Šturmuojant bokštą dar didesnė minia buvo apsupusi ir saugojo Parlamentą. Net miesteliuose vyrai išsiskirstė ginti vietinių paštų, merijų ir televizijos retransliatorių. Kauno (antro pagal dydį Lietuvos miesto) mafiozai paskelbė, kad jei sovietų armijos tankai pasirodys Kaune, gaus rimtą atkirtį iš šio miesto nusikalstamų struktūrų.

Tai buvo kažkokia tautinė ekstazė siaubo akivaizdoje. Tuo metu aš mylėjau net ir tuos galvažudžius Kauno banditus. Galėjau išbučiuoti tokį bukagalvį plikį su kalnu raumenų, kurį kitu atveju stengčiausi aplenksti per kilometrą.

Lietuva atsispyrė nuo to ledkalnio - carinės, o vėliau komunistinės Rusijos imperijos, ant kurio su pertraukomis gyveno beveik du šimtus metų.

Mano metamorfozė

Kai 1993 metais pakeleivingomis mašinomis važiuodamas į Ispaniją kirtau tuomet nebeegzistuojančią Rytų ir Vakarų Vokietijų sieną, mane ištiko šokas vien nuo vaizdo automagistralėje. Nauji mersedesai, BMW. Ir visa tai blizga, kvepia, užburia. Degalinėse nediršau nusipirkti kavos. Buvo per brangu. Išvažiavau iš namų turėdamas dešimt dolerių. Su jais ir grįžau po dviejų savaitių.

Provincijos miestelyje prie Bilfeldo nediršau pereiti visiškai tuščios gatvės degant raudonai šviesai. Bijojau užsitraukti policijos baudą, kurios neišsimokėčiau visą likusį gyvenimą.

Praėjus devyneriems metams nusileidžiu Frankfurto oro uoste ir mane pikтина, kad nėra pakankamai nuorodų, kaip iš terminalo A pereiti į B. Mane siutina, kada vokiečių pasienietis itin atidžiai tikrina mano pasą, o muitininkas knisasi krepšyje.

Kur dingo anas baikštus, viskuo besistebintis „aš“? Jo nebėra. Štai kas atsitiko per pastaruosius dešimt metų Lietuvoje. Mes nebesistebime blizgučiais. Ilgėčiau ano savęs, viską priimančio su vaikiška nuostaba, jei anuomet būčiau buvęs vaikas. Bet buvau tada dvidešimtmetis, kuriam atsivėrė ne suaugusiųjų pasaulis, o paprasta tokių kaip jis kasdienybė. Tokių kaip aš, su viena išimtimi: jiems nereikėjo iš niekur išnirti.

Pagreitis

Esu lietuvis. Su manimi čia dar tokių trys su puse milijono. Mes vėl vidutinė Vidurio Europos šalis. Mėgstam cepelinus (karštas patiekalas), šaltibarščius (šalta sriuba) ir krepšinį (žaidimas su kamuoliu ir krepšiais). Mėgstam pabrėžti, kad buvome dideli. Tai apie tą dinosaurą.

Dar giriamės savo sena kalba - seniausia iš indoeuropiečių. Artimiausia sanskritui. Kad ir kas būtum: germanas, romanas ar slavas, arčiausiai tavo kalbinių ištakų stovime mes - lietuviai. Bet buvome gerokai užleidę šią kalbą, raštija nesirūpinom, net kalbėti buvom nustoję. Tad dabar, kaip literatas, grojantis šiuo instrumentu, galiu pasakyti: komplikauta kalba. Tai, ką kasdien vartojame - per skurdu, o tai, ką tariamės turj ir išties kadaise turėjome - be gyvybės, nenatūralu, neskamba.

Jaunimas šių dienų Lietuvoje jaučiasi taip, lyg jų šalis nebūtų užmušusi misionieriaus Brunono, stovėjusi tarp dviejų jūrų, gyvenusi tautinio patoso sąlygomis tarp dviejų pasaulinių karų ir kovojusi bunkeriuose laukdama Trečiojo pasaulinio. Požiūris į save yra pakankamai kritiškas, jie supranta, kad melsdamiesi savo praeičiai niekada neįveiks nuolat mus lydintio atsilikimo. Turime peršokti kelias pakopas iškart, užuot eję senu lėtuuju keliu.

Aš įgavau pagreitį per itin trumpą laiką, perėjęs nuo jaunuolio, kuris pastirsta matydamas visa, kas vakarietiška, iki vyro, kurį siutina viskas, kas menkina jo orumą. Tai užtruko tik dešimt metų.

Jei pagreitis nemažės, dar po dešimties metų savo esė tikriausiai pradėsiu žodžiais: „Taip kalbėjo Zaratustra“.

Originalas: *Das vierte Mal oder Litauische Metamorphosen*, Von Marius Ivaskevicius, Copyright © Neue Zürcher Zeitung AG.

Marius Ivaškevičius, „Ketvirtas kartas, arba Lietuviškos metamorfozės“, Trumpa Lietuvos istorija, rašyta Šveicarijos dienraščiui *Neue Zürcher Zeitung* 2002 metų Frankfurto knygų mugės proga, *Šiaurės Atėnai*, 2002 m. gruodžio 7 d., Nr. 631.